

Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο*;

ΙΩΑΝΝΗ ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ

Καθηγήτῃ Ποινικού Δικαίου – Αντεπιστέλλοντος μέλους της Ακαδημίας Αθηνών

1. «Σας ζητώ το δικαίωμα να πεθάνω». Αυτό ήταν το τελευταίο αίτημα του Βενσάν Ιμπέρ, του νεαρού τετραπληγικού που πέθανε προ μηνών στη Γαλλία έπειτα από «επέμβαση ευθανασίας» εκ μέρους του γιατρού και της μητέρας του. Ο Βενσάν είχε μείνει παράλυτος, τυφλός και άλαλος ύστερα από σοβαρό τροχαίο δυστύχημα και ζητούσε επίμονα από τη μητέρα του να τον βοηθήσει να πεθάνει. Κατά τις δημοσιογραφικές πληροφορίες¹ με βάση τις δηλώσεις του ίδιου του γιατρού, η μητέρα έδωσε ισχυρή δόση βαρβιτουρικών στο γιο της για να επιφέρει τον αιτούμενο λυτρωτικό θάνατο, αλλά απέτυχε, και ο Βενσάν έπεσε σε βαθύ κώμα. Ο γιατρός με το επιτελείο του σταμάτησαν την τεχνητή διατήρηση στη ζωή του ευρισκόμενου ήδη σε κώμα νεαρού άντρα, έπειτα και από εκκλήσεις του πατέρα και του αδελφού του, αναλαμβάνοντας πλήρως την ευθύνη για το θάνατό του.

Η υπόθεση συγκλόνισε τη Γαλλία, και όχι μόνο, και επανέφερε στο προσκήνιο το λεγόμενο «δικαίωμα στο θάνατο» και, ειδικότερα, το θέμα της ευθανασίας, που αποτελεί μόνιμο και πάντα επίκαιρο αντικείμενο συζήτησης γιατρών και νομικών, καθώς βρίσκεται σε κομβικό σημείο επαφής και διαπλοκής της νομικής με την ιατρική επιστήμη².

Το θέμα, βέβαια, είναι τεράστιο και δεν είναι δυνατό να εξεταστεί με πληρότητα στα πλαίσια μιας χρονικά περιορισμένης ομιλίας. Εδώ θα θυγούν κάποια ζητήματα που, κατά τη γνώμη μου, πρέπει να διευκρινιστούν προκειμένου η σχετική συζήτηση να κινείται σε επιστημονικά πλαίσια, πέρα από συναισθηματικές εξάρσεις ή ηθικολογικές αγκυλώσεις.

2. Το λεγόμενο «δικαίωμα στο θάνατο» εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του «δικαιώματος στη ζωή και στο θάνατο», ενώ η ευθανασία κατά ένα μεγάλο μέρος εντάσσεται στο δικαίωμα αυτό, αλλά όχι ολοκληρωτικά, αφού μπορεί να την πραγματοποιήσει ο γιατρός ή και τρίτος χωρίς την απαίτηση ή τη συμφωνία του φορέα του δικαιώματος, αλλά με την εικαζόμενη απλή συναίνεσή του. Εξάλλου, το λεγόμενο «δικαίωμα στο θάνατο» δεν περιλαμβάνει μόνο το μέρος της ευθανασίας που ανήκει σε αυτό, αλλά εκτείνεται και στην αυτοκτονία, ως γενική και καταλυτική αυτοδιάθεση της ζωής, αποτελώντας μια υπέρτατη-ακραία έκφραση του δικαιώματος της προσωπικής ελευθερίας.

Ας αρχίσουμε όμως από το δικαίωμα στη ζωή. Και πρώτα-πρώτα από την έννοια του δικαιώματος. Σύμφωνα με τον ορισμό που επικρατεί στη νομική επιστήμη, «δικαίωμα είναι η παρεχόμενη από την έννομη τάξη στο πρόσωπο εξουσία για την πραγμάτωση βιοτικού συμφέροντος»³ ή, κατ' ελα-

φρώς αποκλίνουσα διατύπωση, «για την ικανοποίηση εννόμων συμφερόντων του»⁴.

Πρώτο στοιχείο του ορισμού είναι η πηγή του δικαιώματος. Το δικαίωμα παρέχεται από την έννομη τάξη και, συνεπώς, δεν νοείται έξω από αυτήν⁵. Η έννομη τάξη προϋποθέτει οργανωμένη κοινωνία και μια υπερέχουσα βούληση που συντηρεί και εγγυάται τη διατήρηση της οργάνωσης. Από ναντι σ' αυτήν αξιώνεται η κατοχύρωση και η προστασία του δικαιώματος. Όταν, λοιπόν, γίνεται λόγος για «δικαίωμα στη ζωή», ο όρος «δικαίωμα» νοείται με τη νομική αυτή έννοια⁶. Θα μπορούσε, βέβαια, να υποστηριχθεί κανείς πως υπάρχουν «δικαιώματα» που απορρέουν από άγραφους («φυσικούς») νόμους και πως εκεί ανήκει το «δικαίωμα στη ζωή» ή και το «δικαίωμα στο θάνατο». Ωστόσο μια τέτοια έννοια δεν προσφέρεται για σταθερό σημείο αναφοράς σε μια επιστημονική συζήτηση, αφού οι «άγραφοι νόμοι» δεν έχουν αντικειμενικό περιεχόμενο, αλλά ο καθένας τούς αντιλαμβάνεται σύμφωνα με τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις και το κοσμοθεωρητικό του πιστεύω. Εξάλλου, και αν υποθεθεί πως το δικαίωμα στη ζωή απορρέει από κάποιο άγραφο νόμο, η ικανοποίηση ή η προστασία του θα αξιωνόταν τελικά από την έννομη τάξη, στην οποία κατ' ανάγκη θα προσέφευγε ο φορέας του. Και αυτοί που επικαλούνται το λεγόμενο «δικαίωμα στο θάνατο», από την έννομη τάξη αξιώνουν τελικά να το αναγνωρίσει. Δεν μπορεί, ωστόσο, άλλη να είναι η πηγή της αφετηρίας και άλλη η πηγή προστασίας των δικαιωμάτων. Εφόσον η συζήτηση για την προστασία ενός δικαιώματος κινείται στο οντολογικό και δεοντολογικό επίπεδο του θετικού δικαίου, στο ίδιο επίπεδο πρέπει να κινείται και η συζήτηση για την ύπαρξή του. Τα δικαιώματα, λοιπόν, πηγάζουν, υπάρχουν, αναγνωρίζονται, προστατεύονται και ικανοποιούνται αποκλειστικά στα πλαίσια της έννομης τάξης.

Δεύτερο στοιχείο του νομικού ορισμού του δικαιώματος είναι ο φορέας του. Φορέας των δικαιωμάτων, σύμφωνα με το νομικό ορισμό τους, είναι το πρόσωπο⁷. Φυσικό πρόσωπο (δηλαδή ο άνθρωπος) και νομικό (δηλαδή ένωση προσώπων ή συγκέντρωση περιουσίας, που συνιστώνται για ορισμένο σκοπό και καθίστανται υποκείμενα δικαίου με τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία που προβλέπει ο νόμος). Το δικαίωμα στη ζωή ανήκει, βέβαια, μόνο στα φυσικά πρόσωπα. Κατά πλάσμα του νόμου (άρθρο 36 ΑΚ) ειδικά για τα δικαιώματα αστικής φύσεως, όπως ιδίως το κληρονομικό, το κυοφορού-

4. Απόστ. Γεωργιάδης, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, έκδ. γ', 2002, §19, αρ. περ. 9 (σ. 224).

5. Όπως τόνιζα στη μελέτη μου «Η σχετικότητα της ποινικής προστασίας» (Σειρά «Ποινικά», αρ. 7), 1980, σ. 29: Της προστασίας των εννόμων αγαθών (και, συνεπώς, των δικαιωμάτων) «μέτρον εστίν η έννομος τάξις».

6. Ακόμη και η σχετική συζήτηση σε θεολογική βάση στηρίζεται στους κανόνες του Εκκλησιαστικού Δικαίου (στο κανονικό δίκαιο). Βλ. Γ. Πουλή, Η ευθανασία από τη σκοπιά της διαχρονικής συνέδησης του άδικου χαρακτήρα της πράξης, ΠΛΟΥ 2001, σ. 731 επ.

7. Απόστ. Γεωργιάδης, ό.π., §9, αρ. περ. 1 επ., 8 επ. (σ. 111 επ.). Βλ. εκτενείς αναπτύξεις σε Α. Μανιτάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, 1981, σ. 99 επ., σ. 143 επ., σ. 261 επ.

* Ομιλία κατά την επίσημη υποδοχή του συγγραφέα ως αντεπιστέλλοντος μέλους στην Ακαδημία Αθηνών την 20ή Απριλίου 2004 (προδημοσίευση).

1. Εφημερίδες και ΜΜΕ στις 26.9 και 2.10.2003.

2. Την πλουσιότερη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία επί του θέματος και εκτενή προβληματισμό βλ. σε Γ. Κατρούγκαλου, Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, 1993. Βλ. και τη διατριβή του Ε. Πρωτοπαπαδάκη, Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη Βιοηθική, 2003, με πλούσια βιβλιογραφική αναφορά.

3. Γ. Μπαλής, Γενικά Αρχαία του Αστικού Δικαίου, έκδ. η' 1961, § 22.

μενο θεωρείται ήδη γεννημένο, αν γεννηθεί ζωντανό. Ενώ ως προς το δικαίωμα στη ζωή το κυοφορούμενο (το έμβρυο) δεν αναγνωρίζεται ως φορέας⁸, όπως προκύπτει από το άρθρο 304 ΠΚ που επιτρέπει σε μεγάλη έκταση την άμβλωση. Αναγνωρίζεται ωστόσο ως ιδιαίτερο έννομο αγαθό⁹ με ειδική, αυτοτελή προστασία, όπως συνάγεται πάλι από το άρθρο 304 και τα άρθρα 304Α και 305 ΠΚ.

Το ζήτημα πότε αρχίζει και πότε παύει να υπάρχει το φυσικό πρόσωπο (ο φορέας, δηλαδή, του δικαιώματος στη ζωή) είναι μεγάλης σημασίας και καθόλου απλό. Δεν μπορεί, όμως, να μας απασχολήσει εδώ αφού χρειάζεται ιδιαίτερη, εκτενή ανάπτυξη¹⁰. Απλώς, θα πρέπει να τονιστεί ότι κατά την επικρατούσα στη νομική επιστήμη άποψη το φυσικό πρόσωπο αρχίζει να υπάρχει μόλις γεννηθεί ζωντανό, μόλις δηλαδή αποχωριστεί το νεογνό από το μητρικό σώμα είτε φυσιολογικά είτε με χειρουργική επέμβαση, και εφόσον έχει ανθρώπινη μορφή και δεν είναι έκτρωμα. Αν είναι βιώσιμο ή όχι δεν έχει σημασία για το χαρακτηρισμό του νεογέννητου ως προσώπου¹¹. Το πρόσωπο παύει να υπάρχει με το θάνατό του (άρθρο 35 ΑΚ). Ο θάνατος κρίνεται με βάση τα διδάγματα της ιατρικής επιστήμης. Κατά την επικρατούσα στη νομική επιστήμη άποψη ο θάνατος επέρχεται με την παύση της εγκεφαλικής λειτουργίας συνολικά¹². Υιοθετείται, δηλαδή, ο εγκεφαλικός θάνατος, όπως δέχεται και ο νόμος 2737/1999 «για τις μεταμοσχεύσεις ανθρώπινων ιστών και οργάνων», ορίζοντας στο άρθρο 12 παρ. 6 ότι «όταν ο θεράπων ιατρός διαγνώσει νέκρωση του εγκεφαλικού στελέχους και εφόσον οι λειτουργίες ορισμένων οργάνων διατηρούνται με τεχνητά μέσα, υποχρεούται να προβεί από κοινού με έναν νευρολόγο στη σύνταξη του σχετικού πιστοποιητικού θανάτου». Ο προσδιορισμός της νέκρωσης του εγκεφαλικού στελέχους και ο τρόπος διάγνωσης της αφήνεται στην ιατρική επιστήμη. Κατά την υπ' αριθμόν 9/1985 απόφαση του Κεντρικού Συμβουλίου Υγείας ως θάνατος ορίζεται η ανεπανόρθωτη απώλεια της ικανότητας για συνείδηση σε συνδυασμό με την ανεπανόρθωτη απώλεια ικανότητας για αυτόνομη αναπνοή. Όπως γίνεται αντιληπτό, το δικαίωμα του προσώπου στη ζωή, τόσο κατά την αρχική όσο και στην τελική της φάση βρίσκεται στα χέρια του γιατρού υπό τους γενικούς βέβαια, αλλά όχι απολύτως ξεκάθαρους ορισμούς του νόμου.

Η αναφορά του νομικού ορισμού του δικαιώματος στο πρόσωπο (αντί για τη λέξη «άτομο») ως φορέα του, μπορεί να έχει ιδιαίτερη σημασία αν δεχτούμε τη διάκριση των όρων «πρόσωπο» και «άτομο», στην οποία επιμένουν ορισμένοι θεωρητικοί¹³. Σε αντίθεση με τον όρο «άτομο» που

υποδηλώνει μία ανεξάρτητη αυτοτέλεια, ο όρος «πρόσωπο» εκφράζει μία εξαρτημένη από την ύπαρξη άλλου προσώπου αυτοτέλεια: είναι μία όψη-πρός-τι, έχοντας σημείει αναφοράς την παράλληλη ύπαρξη προσώπων. Αυτό σημαίνει πως τα δικαιώματα, απονεμόμενα στα πρόσωπα, αναγνωρίζονται ενόψει της παράλληλης λειτουργικής συνύπαρξής τους με άλλα πρόσωπα-φορείς δικαιωμάτων μέσα στην οργανωμένη κοινωνία και όχι ως ξεκομμένες αυτοτελείς μονάδες που συναποτελούν απλώς ένα σωρό. Ανεξάρτητα αν αποδέχεται κανείς την εννοιολογική διάσταση των εννοιών «πρόσωπο» και «άτομο», το περιεχόμενο που δίνεται στην έννοια του «προσώπου» ως ύπαρξης-πρός-τι είναι σωστό¹⁴. Κατά την γνώμη μου, και το άτομο θα πρέπει να θεωρείται σε αναφορά με τα άλλα άτομα, που δεν αθροίζονται σε ένα κοινωνικό σύνολο αριθμητικά, αλλά το συν-αποτελούν λειτουργικά. Κανένα κοινωνικό σύνολο δεν είναι απλό άθροισμα των μελών του¹⁵. Αλλά και στη φύση δεν υπάρχουν αυτοτελείς ανεξάρτητες μονάδες, αλλά το κάθε τι αναφέρεται προς κάτι άλλο. Οι παρατηρήσεις αυτές θα μας είναι χρήσιμες στη συνέχεια, όταν γίνει λόγος για την αναγνώριση ή όχι «δικαιώματος στο θάνατο».

Τρίτο στοιχείο του νομικού ορισμού του δικαιώματος είναι η εξουσία (η οποία παρέχεται από την έννομη τάξη στο πρόσωπο για την πραγμάτωση βιοτικής συμφέροντος, για την ικανοποίηση –κατ' άλλη διατύπωση– εννόμων συμφερόντων του)¹⁶. Με τον όρο «εξουσία» δηλώνεται ακριβώς η νομική δυνατότητα του προσώπου να διεκδικήσει ενεργητικά –με όλα τα νόμιμα μέσα που του παρέχει η έννομη τάξη– την αναγνώριση και ικανοποίηση των δικαιωμάτων του. Ακόμα και απέναντι στους φορείς κρατικής εξουσίας το πρόσωπο μπορεί να προστατεύσει ενεργητικά τα δικαιώματά του, εφόσον προσβάλλονται από αυτούς κατά παράβαση του Συντάγματος και των νόμων. Το δικαίωμα είναι λοιπόν εξουσία. Και η εξουσία σημαίνει δυνατότητα να υποχρεώσει ο φορέας της κάποιον άλλο να ενεργεί ή να συμπεριφέρεται με ορισμένο τρόπο. Στην περίπτωση μας: να μην προσβάλλει με πράξη ή με παράλειψη το δικαίωμα του.

Τέταρτο (και τελευταίο) στοιχείο του ορισμού είναι η

επ. Ωστόσο, κατά τον Γιανναρά, Η απανθρωπία του δικαιώματος, 1998, σ. 18 επ., και ο όρος «πρόσωπο» στη θεωρία των δικαιωμάτων απηχεί την ετυμολογία και νοηματική καταβολή της λατινικής «persona» και αγνοεί την ετυμολογική σημαντική του ελληνικού όρου «πρόσωπο».

14. Δεν είναι σωστή, όμως, η θέση (βλ. Γιανναρά, ό.π., σ. 17) ότι «το δικαίωμα αγνοεί την προσωπική ετερότητα» (αν και στον ορισμό του χρησιμοποιείται ο όρος «πρόσωπο»), και ότι φορέας του είναι το «νομικό είδωλο» του πραγματικού ανθρώπου, μια αφηρημένη κατασκευή. Όταν ο Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, I, § 35 (προσθήκη), αναφερόμενος στο πρόσωπο (Person), κάνει λόγο για «καθαρή αφαίρεση» ("eine blosse Abstraktion"), εννοεί, νομίζω, το ανθρώπινο υποκείμενο απογυμνωμένο από τα ατομικά του χαρακτηριστικά –προκειμένου να γίνει αντικείμενο νομικής ρύθμισης– και όχι ένα άτομο αποκομμένο από την παρουσία (και όμοια δικαιοκή ρύθμιση) του «άλλου» (των άλλων ανθρώπων). Διαφορετικά, δεν θα είχε νόημα η φράση του ίδιου του Hegel αμέσως πιο κάτω (§ 36): "Die Persönlichkeit enthält überhaupt die Rechtsfähigkeit und macht den Begriff und die selbst abstrakte Grundlage des abstrakten und daher formellen Rechtes aus. Das Rechtsgebot ist daher: sei eine Person und respektiere die anderen als Personen" (οι υπογραμμίσεις είναι του ίδιου του συγγραφέα).

15. Πρβλ. E. Nagel, Über die Aussage: "Das Ganze ist mehr als die Summe seiner Teile", σε E. Topitsch (Hrsg.), Logik der Sozialwissenschaften, 1971, σ. 225 επ., όπου και λοιπές βιβλιογραφικές παραπομπές στη ρήση "the whole is more than the sum of its parts".

16. Βλ. τους συγγραφείς των σημ. 3 και 4, πιο πάνω.

8. Βλ. μεταξύ άλλων: E. Συμεωνίδου-Καστανίδου, Εγκλήματα κατά της ζωής, έκδ. β', 2001, σ. 781.

9. Από νομική άποψη αποτελεί σφάλμα «άνθρωπος» και «έμβρυο» να θεωρούνται εξίσου ως φορείς («δικαιούχοι») του έννομου αγαθού «ανθρώπινη ζωή» (του δικαιώματος στη ζωή) (έτσι π.χ. ο Λ. Καράμπελας, Η ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο, 1987, σ. 16). Όπως επίσης δεν είναι σωστό να αγνοείται η αυτοτέλεια του έννομου αγαθού «έμβρυο» και να υποβαθμίζεται τούτο σε απλή «ιδιότητα του γυναικείου σώματος», που ενσωματώνει το συμφέρον της γυναίκας για απόκτηση παιδιού» (έτσι η Συμεωνίδου-Καστανίδου, ό.π., σ. 781). Βλ. τη θέση μου στο έργο μου, «Το έννομο αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου», 1998, σ. 286 (αρ. περ. 461 επ.).

10. Τις σχετικές απόψεις βλ. σε Ν. Ανδρουλάκη, Ποινικών Δικαίων, ειδικόν μέρος, τ. Α', 1974, σ. 20 επ., Συμεωνίδου-Καστανίδου, ό.π., σ. 69 επ., όπου και πλούσια ελληνική και ξένη βιβλιογραφία.

11. Βλ. Απόστ. Γεωργιάδη, ό.π., §9, αρ. περ. 10 (σ. 114).

12. Βλ. τους συγγραφείς των σημ. 10 και 11, στη συνέχεια των αναπτύξεών τους για την έναρξη της ανθρώπινης ζωής.

13. Όπως π.χ. οι Χ. Γιανναράς, Το πρόσωπο και ο έρως, 1987, σ. 21, Μ. Καράσης, Βιοτεχνολογία και Δίκαιο, ΕΛΛΔΙΚ 2001, σ. 1208

πραγματώση (ικανοποίηση) βιοτικού (ή κατ' άλλη διατύπωση, εννόμου) συμφέροντος.

«Συμφέρον» είναι ό,τι ωφελεί, ό,τι είναι χρήσιμο ή φέρνει κέρδος σε κάποιον¹⁷. Βιοτικό συμφέρον είναι ό,τι ωφελεί τη ζωή, ό,τι είναι χρήσιμο για την προώθηση της ζωής¹⁸. Και έννομο είναι το συμφέρον που αναγνωρίζεται από το νόμο, που δεν αντίκειται σ' αυτόν (είναι δηλαδή, σύννομο)¹⁹. Ο πορισμός λ.χ. χρημάτων με αξιόποινη πράξη ικανοποιεί το συμφέρον του δράστη, αλλά δεν συνιστά δικαίωμα, αφού αντίκειται στο νόμο, δεν είναι σύννομος, και η έννομη τάξη δεν παρέχει σε κανένα πρόσωπο τέτοια εξουσία.

3. Μετά την ολοκλήρωση της ανάλυσης του νομικού ορισμού του δικαιώματος προχωρούμε στον προσδιορισμό του «δικαιώματος στη ζωή». Το δικαίωμα αυτό ρητά προβλέπεται (και προστατεύεται) στο άρθρο 5 παρ. 2 του Συντάγματος²⁰ (και σε όλα τα διεθνή κείμενα για τα ανθρώπινα δικαιώματα. «Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής τους» (άρ. 5 παρ. 2 Συντ.). Και κατά το άρθρο 2 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1950) υπό τον τίτλο «το δικαίωμα στη ζωή» (όπως προστέθηκε αυτός με το 11ο πρωτόκολλο): «Το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου». Το ίδιο περιεχόμενο, πιο λιτά διατυπωμένο, έχει το άρθρο 2 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (C 364/18.12.2000) που υιοθετήθηκε στη Νίκαια στις 7 Δεκεμβρίου 2000 από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο και την Επιτροπή σε πανηγυρική διακήρυξη: «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη ζωή».

Όπως είδαμε προηγουμένως, από τη στιγμή που θα γεννηθεί ζωντανό το πρόσωπο έχει δικαίωμα να ζήσει, έστω και αν κατά τη γέννησή του δεν είναι βιώσιμο. Αλλά και το ανίκατα άρρωστο και το ετοιμοθάνατο πρόσωπο έχει δικαίωμα να ζήσει ως τη φυσική επέλευση του θανάτου του. Όποιος προσβάλλει το δικαίωμα αυτό, είτε με πρόθεση είτε από αμέλεια, στερώνοντας από το πρόσωπο τη ζωή του, διαπράττει αξιόποινη πράξη (το τυποποιημένο στα άρθρα 299 και 302 Π.Κ. έγκλημα της ανθρωποκτονίας με πρόθεση ή από αμέλεια, αντίστοιχα)²¹.

Και κατά τη διάρκεια της ζωής του προσώπου το δικαίωμά του σ' αυτήν εκτείνεται στη διατήρηση της υγείας και της ασφάλειάς του, ώστε να μην τίθεται σε κίνδυνο η ζωή του²². Σειρά διατάξεων του Ποινικού Κώδικα τυποποιούν ως εγκλήματα συμπεριφορές που θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή, όπως η έκθεση κάποιου σε θέση όπου μένει αβοήθητος (άρθρο 306 παρ. 1 ΠΚ), η παράλειψη παροχής βοήθειας σε κά-

ποιον που κινδυνεύει (άρθρα 306, 307, 288 παρ. 2 ΠΚ), η δημιουργία κοινού κινδύνου, με δηλητηρίαση πηγών και νοθεία τροφίμων, με τη μόλυνση του περιβάλλοντος που θέτει σε κίνδυνο την ανθρώπινη ζωή (άρθρο 28 παρ. 3 του νόμου 1650/1986) κ.τ.λ.

Θεσμικοί συμπαραστάτες του ανθρώπου στην προστασία του δικαιώματός του στη ζωή είναι ο δικαστής και ο γιατρός. Ο δικαστής παρέχει νομική προστασία σε περίπτωση προσβολής του δικαιώματος στη ζωή ενός προσώπου από τη δραστηριότητα άλλων ανθρώπων. Ο γιατρός παρέχει βιολογική προστασία απέναντι στις φυσικές προσβολές, ενδογενείς και εξωγενείς, από μικρόβια, ιούς, ακτινοβολίες κ.τ.λ.²³

Σύμφωνα με τα άρθρα 24 και 25 του α.ν. 1565/1939 «Περί κώδικος ασκήσεως του ιατρικού επαγγέλματος», ο γιατρός οφείλει να παρέχει με ζήλο, ευσυνειδησία και αφοσίωση την ιατρική του συνδρομή, τηρώντας τις θεμελιώδεις αρχές της ιατρικής επιστήμης και της αποκτημένης πείρας, τις ισχύουσες διατάξεις της νομοθεσίας για τη διαφύλαξη των ασθενών και την προστασία των υγιών. Οφείλει ακόμα να παρέχει σε κάθε ώρα της ημέρας ή της νύχτας την ιατρική βοήθεια σε περιπτώσεις αιφνιδίων, επικίνδυνων και σοβαρών ασθενειών και ατυχημάτων, χωρίς να εξαρτά την παροχή της συνδρομής αυτής από την άμεση πληρωμή του. Από αυτή την υποχρέωση απαλλάσσεται ο γιατρός όταν υπάρχουν λόγοι που δικαιολογούν τη μη παροχή των υπηρεσιών του ή όταν η βοήθεια μπορεί να παρασχεθεί από άλλον πιο πρόχειρο για την περίπτωση γιατρό²⁴.

Σε περίπτωση που ζητείται παράλληλα βοήθεια από περισσότερα πρόσωπα ο γιατρός οφείλει να σπεύσει στο πιο επείγον λόγω σοβαρότητας περιστατικό, να δώσει εκεί την απαραίτητη πρώτη βοήθεια και να συνεχίσει με το αμέσως επόμενο. Εξάλλου, το «επείγον» καθορίζει, κατά κανόνα, και την προτεραιότητα στις δικαστικές κρίσεις σε παράλληλα εμφανιζόμενες υποθέσεις.

Πρόβλημα υπάρχει όταν δεν ζητείται η βοήθεια του γιατρού από τον ίδιο τον πάσχοντα ή όταν αυτός εκφράζει την αντίθεσή του στην παροχή της ιατρικής συνδρομής. Στην πρώτη περίπτωση, αν η αίτηση βοήθειας οφείλεται σε άγνοια του προσώπου για τη σοβαρότητα της κατάστασής του ο γιατρός οφείλει να το ενημερώσει πλήρως²⁵ και με ακρίβεια ως προς τις απαιτούμενες ιατρικές ενέργειες και να προχωρήσει, αφού επιτύχει τη συναίνεσή του. Στη δεύτερη περίπτωση, αν η αντίθεση του πάσχοντος οφείλεται πάλι σε άγνοια της σοβαρότητας της κατάστασής του, ισχύει ό,τι μόλις ειπώθηκε. Αν η αντίθεση δεν οφείλεται πια σε άγνοια, αλλά σε προσωπική επιλογή, που εκφράζει την ελεύθερη βούληση του αρρώστου²⁶, και βέβαια αυτός έχει, όπως λέ-

17. Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλλίδη), έκδ. 1998 (1999), σ. 1282.

18. Βλ. στο ίδιο λεξικό, ό.α.π., τη λ. «βιοτικός» (σ. 274).

19. Στο ίδιο, λ. «έννομος», σ. 471.

20. Για τη ζωή ως συνταγματική αξία βλ., μεταξύ πολλών, Γ. Κατρούγκαλου, ό.π., (στη σημ. 2, πιο πάνω), σ. 15 επ., και τις εκεί παραπομπές. Επίσης Λ. Σοφουλάκη, Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους νόμους (διατριβή), 1994.

21. Με βάση τις πιο πάνω, στο κείμενο, αναφερόμενες συνταγματικές διατάξεις, διακρίσεις του τύπου «ανάξια για να ζήσει ζωή» (lebensunwertes Leben) είναι απολύτως απαράδεκτες. Βλ. και Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, Α', 1991, αρ. περ. 323 (σ. 197).

22. Κατά τον Δαγτόγλου, ό.π., αρ. περ. 334 (σ. 205), το Σύνταγμα μάς δεν κατοχυρώνει ρητώς το δικαίωμα σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας (σε αντίθεση με το γερμανικό, λ.χ., που το κατοχυρώνει στο άρθρο 2 παρ. 2 αυτού). Προβλέπει, ωστόσο, στο άρθρο 7 παρ. 2, ότι οιαδήποτε σωματική κάκωση ή βλάβη της υγείας απαγορεύεται και τιμωρείται κατά το νόμο.

23. Πρβλ. Α. Χαράλαμπάκη, Ιατρική ευθύνη και δεοντολογία, Μελέτες Ποινικού Δικαίου, 1999, σελ. 169 επ. «Το έργο του Γιατρού είναι ένας συνεχής αγώνας κατά της αρρώστιας και του θανάτου», Σ. Χαροκόπος, Ο αγώνας του γιατρού κατά του πόνου και του θανάτου, Επετηρίδα Ιατρικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμος Α, 1975, σ. 89.

24. Για τους κανόνες δικαίου που αναφέρονται στην άσκηση της ιατρικής και στις υποχρεώσεις του γιατρού βλ. προσφάτως, Κ. Φουντεδάκη, Αστική ιατρική ευθύνη, 2003, σ. 73 επ.

25. Η πλήρης ενημέρωση του ασθενούς αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη νομική εγκυρότητα των ιατρικών πράξεων βλ., μεταξύ πολλών, την ειδική μονογραφία της Ι. Ανδρουλιδάκη-Δημητριάδη, Η υποχρέωση ενημέρωσης του ασθενούς, 1993. Επίσης, βλ. Φουντεδάκη, ό.π., σ. 174 επ., Αν. Ψαρούδα-Μπιενάκη, Το ιατρικό καθήκον διαφώτισεως του ασθενούς ως προϋπόθεσης της συναίνεσής του, ΠοινΧρ ΚΔ' (1974), σ. 641 επ.

26. Οι δύο αντιπαρεπόμενοι εδώ κανόνες είναι: «η σωτηρία του ασθενούς αποτελεί τον υπέρτατο νόμο» (salus aegroti suprema lex est) αφενός και «η θέληση του ασθενούς αποτελεί τον υπέρτατο νόμο» (voluntas aegroti suprema lex est) αφετέρου.

με, «σώες τις φρένες», θα πρέπει να διακρίνουμε²⁷: Αν υπάρχει άμεσος κίνδυνος ζωής του αρνούμενου να δεχθεί βοήθεια προσώπου, ο γιατρός θα πρέπει να κάνει την απαραίτητη ενέργεια για τη μη άμεση επέλευση του θανάτου, συμπαραστεκόμενος ψυχικά στον άρρωστο και ασκώντας, όπως θα λέγαμε, διακριτική-«γλυκιά» πίεση²⁸. Εδώ το δίλημμα λύνεται υπέρ της ζωής και σε βάρος της προσωπικής ελευθερίας²⁹. Αν δεν υπάρχει άμεσος κίνδυνος ζωής, ο γιατρός οφείλει να σεβαστεί τη βούληση του πλήρως ενημερωμένου και έχοντος «σώες τις φρένες» αρρώστου³⁰ και να απέχει από κάθε ιατρική ενέργεια, λύνοντας την αστική σύμβαση που αρχικά είχε συναφθεί μαζί του³¹. Εδώ το δίλημμα

27. Η χωρίς διάκριση αποδοχή ως υπέρτερου του κανόνα «η βούληση του ασθενούς αποτελεί τον υπέρτατο νόμο» απηχεί μια ακραία φιλελεύθερη, ατομοκεντρική και ατομοκρατική αντίληψη, επηρεασμένη από δυτικοευρωπαϊκά ιδεολογικά πρότυπα, που ενισχύθηκαν ευλόγως μετά τις οδυνηρές εμπειρίες του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου, ιδίως στη Γερμανία. Επηρεασμένοι σε μας οι περισσότεροι θεωρητικοί αποδίδουν στη συναίνεση του ασθενούς κυρίαρχη σημασία. Βλ. μεταξύ άλλων, Α. Κατσαντώνη, Αι ιατρικοί θεραπευτικοί επεμβάσεις και η σημασία της συναίνεσης του ασθενούς, ΠοινΧρ Κ' (1979), σ. 65 επ. Οπαδός μιας άκρατης νεοφιλελευθεριστικής αντίληψης, από τους νεότερους θεωρητικούς, ο Δ. Κιούπης, Συμμετοχή σε αυτοκτονία (301 ΠΚ) - Ερμηνεία μιας αμφιλεγόμενης διάταξης, Μνήμη ΙΙ, τ. Α', 1996, σ. 137 επ. Βλ. του ιδίου, Notwehr und Einwilligung, 1992, σ. 179 επ.

28. Εδώ δεν πρόκειται για άδικη πράξη του γιατρού, κατ' άρθρο 330 ΠΚ (παράνομη βία). Εξάλλου, η σωματική πίεση ασκείται για τη σωτηρία του υπέρτερου έναντι της προσωπικής ελευθερίας στη δεδομένη στιγμή έννομου αγαθού της ανθρώπινης ζωής του συγκεκριμένου αρρώστου (κατάσταση ανάγκης κατ' άρθρο 25 ΠΚ). Πρβλ. όμως Καϊάφα-Γκμπάντι, σε ΝοΒ 1989, σ. 881. Βέβαια, η άσκηση πίεσης πρέπει να γίνεται με ανθρωπιά από πλευράς γιατρού και όχι με τρόπο που να προσβάλλει την αξιοπρέπεια του αρνούμενου να υποστεί την επέμβαση ασθενούς.

29. Έτσι και ο Χρ. Δέδες, Ανθρωπινή ζωή, Ιατρική και Ποινικό Δίκαιο, Minerva Medica Graeca, τόμ. 3, τεύχ. 5, 1975, σ. 529 επ. (σ. 533). Ότι η ζωή συνιστά ανώτερο αγαθό σε σχέση με την προσωπική ελευθερία από νομική άποψη (θετικού δικαίου) συνάγεται τόσο από το Σύνταγμα (απόλυτη προστασία του πρώτου αγαθού, σχετική του δεύτερου -αντιπαραβολή των παραγράφων 2 του άρθρου 5 αφενός, και 1 και 3 του άρθρου 5, αφετέρου) όσο και από τον Ποινικό Κώδικα, όπου η θανατική ποινή (όταν ισχύει) αποτελεί επαχθέστερη (βαρύτερη) κύρωση σε σχέση με την ισόβια κάθειρξη, ενώ και οι προβλεπόμενες ποινές για προσβολή του έννομου αγαθού της ζωής είναι βαρύτερες σε σχέση με τις ποινές για την προσβολή της προσωπικής ελευθερίας (άρθρα 299 και 322 επ. ΠΚ). Εξάλλου, η ανθρώπινη ζωή αποτελεί αυτονόητο όρο της υπάρξεως παντός ετέρου αγαθού: Ανδρουλάκης, ό.π. (στη σημ. 10 πιο πάνω), σ. 18. «Διά τον λόγον τούτον και η τυχόν συναίνεσις του θανατωθέντος εις την κατάλυσιν της ζωής του ουδόλως ισχύει όπως άρη τον άδικον χαρακτήρα της ανθρωποκτονίας: το δίκαιον δεν δύναται να προσδώσιν νομικόν κύρος εις την ελευθερίαν διαθέσεως της ίδιας ζωής, εφ' όσον αυτή άγει εις τον θάνατον και, επομένως, εις την άρσιν πάσης ελευθερίας» (ο ίδιος, ό.α.π.). Βλ. και στο έργο μου «Το έννομο αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου», 1998, αρ. περ. 236 (σ. 141).

30. Για να υπάρχει έγκυρη συναίνεση ή έγκυρη αντίθετη βούληση του ασθενούς σε σχέση με την επιβαλλόμενη ιατρική επέμβαση στο σώμα του θα πρέπει αυτές να είναι σε θέση να δώσει ή να αρνηθεί τη συναίνεσή του. Βλ., μεταξύ πολλών, Κατσαντώνη, ό.π., σ. 68. Ψαρούδα-Μπενάκη, ό.π., σ. 644. Επίσης βλ. τη μελέτη μου «Η νομική φύσις των ιατροχειρουργικών επεμβάσεων», Αρμενόπουλος 1972, σ. 467 επ. [= Μελέτες ουσιαστικού και δικονομικού ποινικού δικαίου (1968-1977), 1978, σ. 107 επ. (σ. 108)].

31. Αναλυτική έκθεση της «νομοποίησης» της ιατρικής πρά-

κρίνεται υπέρ της ελευθερίας³² και σε βάρος της υγείας (αλλά όχι σε βάρος της ζωής, αφού άμεσος κίνδυνος γι' αυτήν δεν υπάρχει)³³. Από νομική άποψη, ο γιατρός μπορεί να ζητήσει τη δικαστική συνδρομή σε περίπτωση ιδίως που ο άρρωστος είναι ανήλικος και για λογαριασμό του εκφράζονται αυτοί που έχουν την επιμέλεια του προσώπου του³⁴.

4. Και ερχόμαστε στο κρίσιμο ερώτημα: Πέρα από το δικαίωμα στη ζωή, υπάρχει άραγε και «δικαίωμα του προσώπου στο θάνατο»; Μπορεί ο άνθρωπος να διαθέσει τη ζωή του σε απόλυτο σημείο αφανισμού της, όπως λ.χ. μπορεί να διαθέσει ένα αντικείμενο ιδιοκτησίας του; Ισχύει το δικαίωμα της αυτοπροσβολής σε απόλυτο βαθμό; Και πιο πέρα: η αυτοδιάθεση μπορεί να φτάσει μέχρι την αυτοπροσβολή της ζωής; Είναι έγκυρη η παραίτηση από το δικαίωμα στη ζωή; Σε όλα αυτά τα επιμέρους ερωτήματα που εξειδικεύουν το αρχικό βασικό ερώτημα για το λεγόμενο «δικαίωμα στο θάνατο» θα επιχειρηθεί άμέσως στη συνέχεια να δοθεί κάποια απάντηση. Όπως, όμως, τονίστηκε από την αρχή, η προσέγγιση στο θέμα θα γίνει με τους όρους της νομικής επιστήμης, αφού η έννοια του δικαιώματος είναι έννοια νομική και ακόμα και αυτοί που αντιλαμβάνονται το δικαίωμα ως φυσικό ή (εξωνομικά) ηθικό τελικά από την έννομη τάξη ζητούν τη δυνατότητα να το ασκήσουν.

Πριν προχωρήσουμε σε απαντήσεις θα πρέπει να θυμηθούμε τα στοιχεία του ορισμού του «δικαιώματος»³⁵ που αναλύθηκαν στην αρχή: Ότι το δικαίωμα παρέχεται από την έννομη τάξη, ότι αποτελεί εξουσία του προσώπου, που μπορεί να την ασκήσει ενεργητικά, και ότι αναφέρεται σε βιοτική (ή έννομη) συμφέροντα. Λέξεις-κλειδιά είναι, λοιπόν, η «έννομη τάξη» (ως πηγή του δικαιώματος), το «πρόσωπο» (ως φορέας του δικαιώματος), η «εξουσία» (ως δυναμική έκφραση του δικαιώματος) και το «βιοτικό» (ή έννομο) συμφέρον» (ως περιεχόμενο του δικαιώματος).

Το δικαίο -στα πλαίσια του οποίου έχει νόημα η αναγνώριση δικαιωμάτων, αφού πηγή τους είναι η έννομη τάξη- δεν απευτιπώνει το φυσικό «ον» (όπως η επιστήμη ως η κατεξοχήν γνωστική δραστηριότητα του ανθρώπου) ούτε αναζητά το μεταφυσικό «δέον» (όπως η φιλοσοφία), αλλά αξιολογεί το «ον» ενόψει κάποιου σκοπού και αναζητεί για να προσδιορίσει το κοινωνικό «δέον» στα πλαίσια πάντα του ίδιου αυτού σκοπού³⁶. Για το δίκαιο και τις κατασκευές του τα πράγματα

έχουν κατά την εκπλήρωση της αστικής σύμβασης παροχής της βλ. σε Φουντεδάκη, ό.π., σ. 168 επ.

32. Πρβλ. και άρθρο 8 εδ. α' β.δ. 25.5./6.7.1955 «περί κανονισμού ιατρικής δεοντολογίας». Επίσης άρθρο 5 του ν. 2619/1998 (που κυρώνει τη Σύμβαση του Οβιέδο του 1997 για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική).

33. Μεταξύ προσωπικής ελευθερίας στη δεδομένη στιγμή και απλώς υγείας (επίσης στη δεδομένη στιγμή) προηγείται το πρώτο αγαθό. Ενώ το ίδιο δεν ισχύει όταν η αντιπαράθεση της ελευθερίας γίνεται με την ανθρώπινη ζωή. Βλ. τη σημ. 29, πιο πάνω. Εξάλλου, η «στιγμιαία» απώλεια της ανθρώπινης ζωής (κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή της επιλογής) είναι, τελικά, αναπότρεπτα διαρκής (υπερβαίνουσα τη στιγμή της επιλογής) κάτι που δεν συμβαίνει με το αγαθό της υγείας, όπου η δυσμενής για το αγαθό αυτό συνέπεια της επιλογής είναι αναστρέψιμη, όπως λ.χ. στην περίπτωση που ο ασθενής αλλάξει γνώμη αργότερα και δεχθεί την ιατρική επέμβαση.

34. Όπως στη γνωστή περίπτωση που οι γονείς αρνούνται να συναδέσουν στη μετάγγιση αίματος στο ανήλικο παιδί τους, για θρησκευτικούς λόγους. Βλ. Ανδρουλάκη, Ο χιλιαστής πατήρ, ΠοινΧρ Κ' (1970), σ. 241 επ. (= Ποινικά Μελέται, 1972, σ. 93 επ.). Πρβλ. Γνωμοδότηση Εισαγγελίας Αρείου Πάγου 24/1969, ΠοινΧρ Κ' (1970), σ. 57-58.

35. Βλ. τις σημ. 3 και 4, πιο πάνω.

36. Βλ. R. v. Jhering, Der Zweck im Recht, σε Der Geist des Rechts, έκδ. C. Schönemann, 1965, σ. 251 επ. (σ. 252): «Der Zweck der Schöpfer des gesamten Rechts ist, dass es keinen

του εξωτερικού κόσμου δεν είναι όντα καθεαυτά, αλλά ως-προς-κάτι. Ως προς αυτό σημασιολογούνται-αξιολογούνται και αποτελούν αντικείμενο ρύθμισης. Και η ανθρώπινη ζωή αξιολογείται όχι ως απλό βιολογικό φαινόμενο, αλλά ως κοινωνικό μέγεθος με σημασία (αξία) αναφορικά προς κάτι. Και αυτό το κάτι (το σημείο, δηλαδή, αναφοράς) στις φιλελεύθερες έννομες τάξεις είναι ο άνθρωπος, ο κάθε ζωντανός άνθρωπος, ενώ στα ολοκληρωτικά συστήματα είναι η κοινότητα ως οργανικό σύνολο³⁷.

Ωστόσο, σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία –και στην οργανωμένη σε έννομη τάξη κατά φιλελεύθερο τρόπο– η συνύπαρξη των (πολλών) ανθρώπων δεν αποτελεί απλώς παράλληλη ύπαρξη πολλών. Ο άνθρωπος ως κοινωνικό «είναι» δεν είναι μόνος του ανάμεσα σε άλλους³⁸. Είναι συν-δεμένος με τους άλλους, είναι ως-προς-αυτούς (als-sein) και μαζί-με-αυτούς (mit-sein): Είναι ο άνθρωπος-πατέρας, ο άνθρωπος-μητέρα, ο άνθρωπος-αδελφός-σύντροφος-δάσκαλος, ο συν-άνθρωπος³⁹. Οποιαδήποτε, συνεπώς, δήθεν φιλελεύθερη σύλληψη του ανθρώπου ως ατόμου, με απόλυτη ατομικότητα απέναντι στο κοινωνικό σύνολο και στους συνανθρώπους του, αποτελεί ιδεολογική παρεκτροπή που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και παραποιεί τη φύση των πραγμάτων⁴⁰. Πρόκειται για «φιλελευθεριστική» σύλληψη και κατασκευή που μεγεθύνει υπερβάλλοντας ένα στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης (τη μοναδικότητα), αγνοώντας ή παραγνωρίζοντας τα άλλα (την αλληλεξάρτηση και τη συντροφικότητα) που καθιστούν τη μοναδικότητα προσωπικότητα και αναδείχνουν τον άνθρωπο σε πρόσωπο. Αυτό το πρόσωπο είναι ο φορέας του δικαιώματος στη ζωή, που παρέχεται από την έννομη τάξη⁴¹. Στα πλαίσια, λοιπόν, των αξιολογήσεων της ασκείται το κάθε δικαίωμα, η παρεχόμενη, δηλαδή, στο πρόσωπο εξουσία για την ικανοποίηση βιοτικού του συμφέροντος.

Γ' Από αυτή τη βασική παραδοχή συνάγεται ότι και το δικαίωμα στη ζωή παρέχεται στον άνθρωπο από την οργανωμένη σε έννομη τάξη κοινωνία επειδή ακριβώς η ζωή του σημασιολογείται (αξιολογείται) ως αυτονομία χρήσιμη για τον ίδιο αλλά και γι' αυτήν που παρέχει το σχετικό δικαίωμα. Εφόσον το δικαίωμα αποτελεί παρεχόμενη εξουσία στα πλαίσια της οργανωμένης σε έννομη τάξη κοινωνίας, έπειτα πως η εξουσία αυτή δεν μπορεί παρά να είναι σχετική, τουλάχιστον απέναντι σ' εκείνον που την παρέχει και ενόψει των αξιολογήσεών του: «Πάντων δικαιωμάτων μέτρον εστίν άνθρωπος, αλλά και η έννομος τάξις»⁴². Αυτό σημαίνει πως και όταν ακόμα ο φορέας του δικαιώματος επιθυμεί να παραιτηθεί (να απαλλαγεί) από αυτό, καταλύοντας μάλιστα και το ουσιαστικό του περιεχόμενο (το προστατευόμενο «εξ αντικείμενου» από την έννομη τάξη έννομο αγαθό της ανθρώπινης ζωής του), η εξουσία του αυτή μπορεί να περιοριστεί αν η έννομη τάξη έχει και η ίδια συμφέρον στη διατήρηση του αγαθού, που στην καθολικότητά του έχει αναγάγει σε αξία (σε έννομο αγαθό). Αφού, λοιπόν, ο άνθρωπος δεν νοείται ως μοναχικό άτομο αλλά ως συν-άνθρωπος, μαζί-με-άλλους και ως-προς-αυτούς, και η οργανωμένη κοινωνία, που ως έννομη τάξη αναγνωρίζει και παρέχει το δικαίωμα στη ζωή, συγκροτείται από συν-ανθρώπους⁴³ (χωρίς αυτούς παύει και η ίδια να υπάρχει), έπεται πως για την έννομη τάξη η αντικειμενική πια προστασία της ανθρώπινης ζωής δεν συνιστά απλώς προστασία ενός υποκειμενικού αγαθού των επιμέρους ανθρώπων, αλλά αποτελεί αυτονόπη (και για τη φιλελεύθερη έννομη τάξη) αυτοπροστασία της.

Η διαφορά μιας φιλελεύθερης από μια ολοκληρωτικής έννομη τάξη δεν βρίσκεται στην αναγνώριση από την πρώτη ενός απόλυτου δικαιώματος στη ζωή για κάθε άνθρωπο, με αντίστοιχο «δικαίωμα» παραίτησης, με αντίστοιχο, δηλαδή, «δικαίωμα θανάτου» (αυτοκαταστροφής). Αυτό θα συνεπαγόταν «αυτοκτονία» (και για την ίδια την έννομη τάξη, αφού θα παραιτούνταν έτσι από την αυτοπροστασία της, και θα αποτελούσε νομικό παράδοξο (absurdum)). Η διαφορά βρίσκεται στην αναγνώριση από τη φιλελεύθερη έννομη τάξη στο κάθε πρόσωπο ελευθερίας να διαμορφώσει το περιεχόμενο (τον τρόπο) της ζωής του⁴⁴, αλλά όχι να την καταλύσει! Θα ήταν παράλογο να παρέχει η έννομη τάξη «δικαίωμα στο θάνατο». Ή, με άλλα λόγια, ένα «δικαίωμα στο θάνατο» δεν θα είχε πάντως ως πηγή του την έννομη τάξη!

Εξάλλου, και στη φιλελεύθερα οργανωμένη κοινωνία τα παρεχόμενα στα πρόσωπα δικαιώματα θα ασκηθούν μέσα στους κόλπους της, σε αμοιβαία διαπλοκή με τα όμοια και

Rechtssatz gibt, der nicht einem Zweck, d.i., einem praktischen Motiv, seinen Ursprung verdankt". Κατά τον Κ. Δεσποτόπουλο, Φιλοσοφία του Δικαίου, 1954, § 69 (σ. 133), «η γνησία πολιτική κοινωνία είναι αληθώς η λειτουργική συνύπαρξη των ανθρώπων, ως αυτοσκοπών πάντων...». Και η ελευθερία, για το δίκαιο, δεν είναι η φυσική ελευθερία, αλλά νοείται μόνο στα πλαίσια της πολιτικής (δηλ. της οργανωμένης σε έννομη τάξη) κοινωνίας. Βλ. Δεσποτόπουλου, ό.π., § 88 και σημ. 15 (σ. 195/196): «Ούτω δε μόνον θεσπίζεται η κατά δίκαιον, ήτοι προς δράσιν και στάσιν καθόλου εν τη πολιτική κοινωνία, ελευθερία του ανθρώπου» σε αντίθεση με την ελευθερία ως φυσική κατάσταση του ανθρώπου.

37. Για την αντιπαράθεση της φιλελεύθερης προς την ολοκληρωτική έννομη τάξη βλ. στο έργο μου «Το έννομο αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου», 1998, αρ. περ. 41 επ., αρ. περ. 70 επ.

38. Πρβλ. Κ. Δεσποτόπουλου, ό.π., σ. 133 («λειτουργική συνύπαρξη των ανθρώπων»), σ. 137 (: «η πολιτική όμως κοινωνία, η εκπληρωτική του σκοπού τούτου συνίσταται οπωσδήποτε δι' αδιάλειπτου πολυπλέξεως διανθρωπίνων «στάσεων», καθ' ην η συμπεριφορά εκάστου ανθρώπου τελεί εν αρμονία τινί έναντι παντός άλλου ανθρώπου»), Ν. Κουράκη, Αποποινικοποίηση της χρήσης ουσιών: Υπέρ ή Κατά;, Πλογ 4/2001, σ. 1237 επ., σ. 1239.

39. Πρβλ. W. Maihofer, Vom Sinn menschlicher Ordnung, έκδ. V. Klostermann, 1956, σ. 52.

40. Πρόκειται για την ιδεολογία (με την αρνητική έννοια του όρου) ως εκτροπή της επιστημονικής σκέψης: βλ. σχετικά στο βιβλίο μου «Εισαγωγή στην Επιστήμη», έκδ. β', 1980, σ. 123 επ. Την αξιολογική σύνδεση ατόμου-κράτους δέχεται και ο κατεξοχήν φιλόσοφος του φιλελευθερισμού Τζ. Σ. Μιλ, Περί Ελευθερίας, ελλην. μετ. Ν. Μπαλός, έκδ. Επίκουρος, 1983, σ. 190: «... η ουσιαστική αξία ενός κράτους είναι η αξία των ατόμων που το απαρτίζουν».

41. Πρβλ. όμως τη διαφορετική αντίληψη του Γιανναρά, ό.π. (στη σημ. 14, πιο πάνω).

42. Βλ. πιο πάνω τη σημ. 5.

43. Βλ. τη σημ. 38 και 39, πιο πάνω. Πρβλ. Τζ. Σ. Μιλ, ό.α.π.

44. Αυτή η ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος και ορισμένοι συγγραφείς, όχι σωστά, την επεκτείνουν στο δικαίωμα του προσώπου ακόμη και να καταλύσει τη ζωή του! Έτσι π.χ. ο Κατρούγκαλος, ό.π. (στη σημ. 2, πιο πάνω), σ. 81, με το επιχείρημα ότι αφού το «δικαίωμα στο θάνατο» δεν μπορεί να στηριχθεί στο άρθρο 5 παρ. 2 του Συντάγματος (που κατοχυρώνει το απόλυτο δικαίωμα στη ζωή) και «ακριβώς λόγω ελλείψεως ειδικής διατάξεως, εφαρμοστέα είναι η γενική διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1, η οποία κατοχυρώνει το δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας» (!). Πώς, τώρα, η ανάπτυξη της προσωπικότητας συμβιβάζεται με τον (οριστικό) αφανισμό της, είναι πράγματι απορίας άξιον. Το λογικό και νομικό σφάλμα του συλλογισμού για την υπαγωγή του δήθεν «δικαιώματος στο θάνατο» στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος είναι προφανές. Ο Απόστ. Γεωργιάδης, Το δικαίωμα στο θάνατο, σε έκδ. Αποστολικής Διακονίας («Το πρόβλημα της ευθανασίας»), 2002, σ. 116, ορθά τονίζει ότι το περιεχόμενο ενός «δικαιώματος για έναν αξιοπρεπή θάνατο» είναι ασαφές και αμφίβολο.

τα λοιπά δικαιώματα των άλλων προσώπων, και όχι σε ερημικό χώρο όπου ο άνθρωπος θα λειτουργεί ως μοναδικό και μεμονωμένο άτομο. Αυτό σημαίνει πως η ζωή του, ως βιολογικό γεγονός που υπόκειται σε κοινωνική αξιολόγηση για την αναγωγή της σε έννομο αγαθό, δεν είναι μόνο για τον εαυτό του, όπως εγωιστικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί με μια ακραία φιλελεύθερη ιδεολογική σύλληψη, αλλά είναι και για τους άλλους που μαζί τους συν-λειτουργεί στον κοινωνικό χώρο που από κοινού συγκροτούν. Παραδοχή «δικαιώματος στο θάνατο» θα σήμαινε πως η έννομη τάξη παρέχει σε κάθε άνθρωπο την εξουσία –ενεργώντας ως αποκομμένο από την κοινωνία και μοναχικό άτομο– να καταλύσει και όλους τους προσωπικούς του δεσμούς που σε αμοιβαία διαπλοκή συγκροτούν αυτό που λέγεται κοινωνία. Θα ερχόταν έτσι σε αντίθεση με τον προορισμό της, που είναι η προώθηση της ζωής «εν κοινωνία δικαίου»⁴⁵. Κι αυτή η αντίθεση θα αποτελούσε πάλι ένα λογικά παράδοξο σχήμα. Δεν είναι, πάντως, τυχαίο το γεγονός ότι οι απόψεις για «δικαίωμα στο θάνατο» αναπτύχθηκαν βασικά στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες του άγριου φιλελευθερισμού, οι οποίες όλο και περισσότερο προωθούν το μοντέλο του μοναχικού ατόμου, που δεν είναι άλλο από το απόβλητο ενός αντικοινωνικού συστήματος ανελέητου ανταγωνισμού στα πλαίσια αυτών των κοινωνιών. Η ιδεολογία ενός τέτοιου συστήματος, εξωραϊζοντας την πραγματικότητα, επικαλείται το σεβασμό του Ατόμου για την παραδοχή των αυτοκαταστροφικών επιλογών του, που συχνά το ίδιο το σύστημα αυτό έχει προκαλέσει!

Όπως λέχθηκε προηγουμένως, το δικαίωμα είναι εξουσία που παρέχεται στο πρόσωπο για την ικανοποίηση βιοτικού του (έννομου) συμφέροντος. Αν αναγνωριζόταν «δικαίωμα στο θάνατο», θα μπορούσε το άτομο να αξιώσει από τους άλλους και να διεκδικήσει ενεργητικά την αναγνώριση και ικανοποίηση αυτού του δικαιώματος. Έτσι, δεν θα έπρεπε να τιμωρείται αυτός που θα βοηθούσε κάποιον να αυτοκτονήσει⁴⁶, αφού η πράξη του δεν θα αποτελούσε ετεροπροσβολή⁴⁷, αλλά βοήθεια σε άσκηση δικαιώματος (σε επιτρεπόμενη και προστατευόμενη από το δίκαιο αυτοπροσβολή).

45. Πρβλ. Κ. Δεσποτόπουλου, ό.π., σ. 133: «η γνήσια πολιτική κοινωνία είναι αληθώς η λειτουργική συνύπαρξη των ανθρώπων, ως αυτοσκοπών πάντων...».

46. Κατά το άρθρο 301 του Ποινικού Κώδικα, όμως, όποιος παρέχει βοήθεια κατά την τέλεση μιας αυτοκτονίας στον αυτόχειρα τιμωρείται με φυλάκιση (από 10 ημέρες ως 5 χρόνια).

47. Όπως ισχυρίζονται όσοι υποστηρίζουν το «δικαίωμα στο θάνατο» (ως στηριζόμενο, δήθεν, στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος) και προσπαθούν, παραλλήλως, να δικαιολογήσουν γιατί κατά το θετικό μας δίκαιο (άρθρο 301 Ποιν. Κωδ.) η συμμετοχή κάποιου στην αυτοκτονία αλλού είναι αξιόποινη πράξη. Τη βαφτίζουν λοιπόν «ετεροπροσβολή» αυτή τη συμμετοχή, συγχέοντας έτσι την πραγματική ετεροπροσβολή (με ή χωρίς τη συναίνεση του φορέα του προσβαλλόμενου αγαθού), όπου την πρωτοβουλία της προσβολής έχει ο άλλος (ο «έτερος»), με τη βοήθεια (τη συμμετοχή) στην αυτοπροσβολή, όπου την πρωτοβουλία της προσβολής έχει ο ίδιος ο φορέας του προσβαλλόμενου αγαθού. Στο άρθρο 301 Π.Κ. αυτός που βοηθά κάποιον να αυτοκτονήσει δεν κάνει, βέβαια, ετεροπροσβολή, αφού την πρωτοβουλία θανάτωσης έχει ο ίδιος ο αυτόχειρας, αλλά βοηθά-συμμετέχει στην αυτοπροσβολή. Σωστή κριτική από τον Χ. Παπαχαραλάμπους, Η συμμετοχή σε αυτοκτονία, 1997, σ. 13, όπου και αναφορά στις σχετικές απόψεις. Διαφοροποιημένη και η θέση του Δ. Κιούπη, ό.π. (στο πρώτο έργο του στη σημ. 27, πιο πάνω), ο οποίος δεν στηρίζεται στην έωλη κατασκευή της ετεροπροσβολής, αλλά (υπό διακρίσεις) προσπαθεί να απαλλάξει το δράστη της απλής συμμετοχής σε αυτοκτονία με βάση την κατάσταση ανάγκης που αποκλείει τον καταλογισμό.

λή). Αντίθετα, θα έπρεπε να τιμωρείται όποιος εμποδίζει άλλον να αυτοκτονήσει, αφού η ενέργειά του θα συνιστούσε παρακώλυση στην άσκηση δικαιώματος⁴⁸. Θα μπορούσε, λοιπόν, τότε ο υποψήφιος αυτόχειρας που παρεμποδίστηκε στην επιχείρηση αυτοκτονίας να εναγάγει και να ζητήσει αποζημίωση από το πρόσωπο που τον έσωσε, με το επιχείρημα ότι αυτό προσέβαλε το «δικαίωμά του στον θάνατο». Αλλά όμως δεν συμβιβάζονται με τις ρυθμίσεις που ισχύουν στην έννομη τάξη μας.

Σύμφωνα με το άρθρο 301 Π.Κ. τιμωρείται με φυλάκιση όποιος παρέχει βοήθεια στον αυτοκτονούντα κατά την πράξη της αυτοκτονίας, ενώ ουδείς θα διανοούνταν να θεωρήσει αξιόποινη την παρεμπόδιση αυτής της πράξης. Το αντίθετο μάλιστα. Η παράλειψη να εμποδίσεις κάποιον να αυτοκτονήσει, αν είχες τη δυνατότητα να το κάνεις χωρίς κίνδυνο της δικής σου ζωής ή υγείας, τιμωρείται με φυλάκιση ως ένα έτος κατά το άρθρο 307 Π.Κ.⁴⁹, ενώ μπορεί να τιμωρηθεί και ως συμμετοχή σε αυτοκτονία, με φυλάκιση ως πέντε χρόνια, κατά το άρθρο 301 Π.Κ., αν υπάρχει νομικός δεσμός μεταξύ εκείνου που παραλείπει και του αυτόχειρα, που υποχρεώνει σε αμοιβαία παροχή βοήθειας (όπως λ.χ. η σχέση γονέα και τέκνου, η συζυγική σχέση κ.ά.)⁵⁰.

Τέλος, από τον ίδιο το νομικό ορισμό του δικαιώματος προκύπτει ότι η παρεχόμενη από την έννομη τάξη στο πρόσωπο εξουσία (που συνιστά ακριβώς το δικαίωμα) αποβλέπει στην πραγμάτωση βιοτικού (ή, πάντως, έννομου) συμφέροντος. Ο θάνατος δεν αποτελεί, βέβαια, τέτοιο συμφέρον,

48. Κι εδώ, βέβαια, είναι έτοιμη η πρόταση των οπαδών του «δικαιώματος στο θάνατο», ότι αυτός που εμποδίζει άλλον να αυτοκτονήσει –παρ' όλο που (κατ' αυτούς) προσβάλλει το δικαίωμα τούτου του αυτόχειρα– δεν τιμωρείται λόγω άρσης του άδικου χαρακτήρα της πράξης του εξαιτίας της κατάστασης ανάγκης (άρθρο 25 Ποινικού Κώδικα) που δημιουργείται με την επικείμενη πράξη της αυτοκτονίας. Όμως η κατάσταση ανάγκης κατ' αρ. 25 Π.Κ. δεν μπορεί να έχει εφαρμογή σε συγκρούσεις αγαθών που προκαλούνται από επιλογές του ίδιου του φορέα τους (του φορέα και των δύο συγκρουόμενων αγαθών), κάτι που συμβαίνει σε όλες τις συνειδητές περιπτώσεις αυτοπροσβολής. Διαφορετικά, θα δικαιολογούνταν οιοσδήποτε τρίτος να επέμβει σε πράξεις-επιλογές άλλου, που δεν θα έθιγαν απολύτως κανέναν παρά μόνο το ίδιο το υποκείμενο των (βλαπτικών) επιλογών. Στις συνειδητές επιλογές αυτοπροσβολής δεν υπάρχει κατάσταση ανάγκης. Πρβλ., πάντως, Δ. Σπινέλλη, Συστηματική Ερμηνεία του Ποινικού Κώδικα, 1993, άρθρο 25, αριθμός 37, ο οποίος, κατ' αποτέλεσμα, σωστά αναφέρει (σ. 108/109) ότι «είναι όμως δικαιολογημένος ο περιορισμός της ελευθερίας ενός ατόμου για να παρεμποδιστεί η αυτοκτονία του, γιατί η αυτονομία του ατόμου όταν συγκρίνεται με τη ζωή του βαρύνει λιγότερο» (βλ. και του ίδιου, Εισαγωγικές παρατηρήσεις στα άρθρα 20-25, ό.π., αριθμ. 45). Στις περιπτώσεις, όμως, που αναφέρει (όπως η αυτοκτονία) η πράξη εκείνου, ο οποίος εμποδίζει την προσβολή με πράξη άλλης προσβολής δικαιολογείται όχι ως κατάσταση ανάγκης, αλλά ως άμυνα (υπέρ τρίτου). Το σωστό, λοιπόν, είναι ότι η επέμβαση για τη σωτηρία του αυτόχειρα παρά τη θέλησή του δικαιολογείται γιατί η πράξη της αυτοκτονίας είναι άδικη. Έτσι, σωστά, Ανδρουλάκης, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, 2000, σ. 342.

49. Βλ. Ανδρουλάκη, Ποινικών Δικαιών, Ειδικών Μέρους, τ. Α', 1974, σ. 33, ο οποίος ορθώς δέχεται ότι ο υποψήφιος αυτόχειρας βρίσκεται σε κίνδυνο ζωής (κατά το άρθρο 307 Π.Κ.) διαφορετικά ο Κιούπη, ό.π., σ. 159 επ., αρνούμενος και την τέλεση του εγκλήματος της συμμετοχής σε αυτοκτονία με παράλειψη (βλ. αμέσως πιο κάτω στο κείμενο και την επόμενη σημ.).

50. Έτσι, σωστά, οι Ανδρουλάκης, ό.α.π., σ. 33-34, Τ. Φλυπτιδής, Μαθήματα Ποινικού δικαίου, Ειδικών Μέρους, τ. α', 1979, σ. 74. Αντίθετα ο Κιούπη (βλ. προηγούμενη σημ. 49). Με διαταγμούς ενόψει της προσπάθειάς της να ερμηνεύσει στενά το άρθρο 301 Π.Κ. η Συμμενώδου-Καστανίδου, ό.π. (στη σημ. 8, πιο πάνω), σ. 513 επ.

με το οποίο βρίσκεται σε σχέση πλήρους αντιφατικότητας. Και από την άποψη αυτή η κατασκευή «δικαίωμα στο θάνατο» αποτελεί νομικά παράλογο σχήμα.

Υποστηρίζεται και στην Ελλάδα, από νέους ιδίως θεωρητικούς⁵¹, ότι σ' ένα φιλελεύθερο νομικό σύστημα η αυτοπροσβολή της ζωής δεν τιμωρείται στα πλαίσια της επιτρεπόμενης αυτοδιάθεσης του ατόμου⁵². Γίνεται μάλιστα επίκληση του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ. που ορίζει ότι καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη. Το άρθρο 5 παρ. 1 Συντ., όμως, αναφέρεται στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, και όχι στην αυτοκαταστροφή της⁵³, καθώς και στη συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, που προϋποθέτει, βέβαια, ζωντανό άν-

θρωπο. Ανάπτυξη και καταστροφή είναι έννοιες αντίθετες που δεν μπορεί να συνυπάρχουν στα πλαίσια του ίδιου δικαιώματος. Μια άσκηση «δικαιώματος σε αυτοκαταστροφή», δήθεν θεμελιωμένη στο άρθρο αυτό του Συντάγματος, θα συνιστούσε πάντως χαρακτηριστική περίπτωση καταχρηστικής άσκησης, μη επιτρεπόμενης σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 3 Συντ., αφού έρχεται σε προφανή αντίθεση με τον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σκοπό του δικαιώματος⁵⁴.

Εξάλλου, δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι σε μία φιλελεύθερη έννομη τάξη είναι επιτρεπτή η αυτοπροσβολή, όταν συνεπάγεται ολοκληρωτική παραίτηση από το δικαίωμα και αφανισμό του αντίστοιχου εννόμου αγαθού (που αποτελεί το ουσιαστικό περιεχόμενο του δικαιώματος). Έτσι, η θεληματική υποβολή κάποιου σε κατάσταση δουλείας δεν είναι επιτρεπτή⁵⁵, όπως δεν είναι επιτρεπτή και η αυτοκτονία. Το γεγονός ότι δεν προβλέπονται ποινικές κυρώσεις γι' αυτόν που αποπειράθηκε ν' αυτοκτονήσει και απέτυχε ή γι' αυτόν που οικειοθελώς υπέβαλε τον εαυτό του σε κατάσταση δουλείας οφείλεται στην αδυναμία της ποινής να λειτουργήσει σ' αυτές τις περιπτώσεις, τόσο προληπτικά όσο και κατασταλτικά. Όποιος επιφυλάσσει για τον εαυτό του την εσχάτη των ποινών (δηλαδή το θάνατο ή την ισόβια στέρση της ελευθερίας του) δεν θα υπολογίσει, βέβαια, την οποιαδήποτε μικρότερη ποινή του ποινικού δικαίου για να μην προβεί στο εγχείρημά του ούτε, αν τυχόν του επιβαλλόταν μια τέτοια ποινή, για να μην το επαναλάβει⁵⁶. Σωστά λοιπόν ο νομοθέτης δεν προβλέπει ποινικές κυρώσεις για το υποκείμενο της αυτοκαταστροφικής πράξης, χωρίς καθόλου αυτό να σημαίνει ότι αναγνωρίζει «δικαίωμα σε αυτοκαταστροφή».

Επίσης και άλλες περιπτώσεις αυτοπροσβολής δεν επιτρέπονται όταν συνιστούν παράλληλα και ετεροπροσβολές, εφόσον θίγουν δικαιώματα άλλων⁵⁷. Εδώ μάλιστα επιβάλλεται και ποινή για το δράστη τους, καθώς αυτή μπορεί να τον συνετίσει ή να τον αποτρέψει από (μελλοντική) επανάληψη της πράξης, αφού πρόκειται για μικρότερης έκτασης (και όχι για καταστροφικές) αυτοπροσβολές. Έτσι, τιμωρείται όποιος αυτοτραυματίζεται προκειμένου ν' αποφύγει τη στράτευση (άρθρο 203 παρ. 1 ΠΚ) ή προκειμένου να εισπράξει ασφάλεια (άρθρο 388 παρ. 2 ΠΚ) ή όποιος καταστρέφει δικό του πράγμα που είναι ασφαλισμένο για να εισπράξει δικό σ' αυτή την περίπτωση τη σχετική ασφάλεια (άρθρο 388 παρ. 1 ΠΚ) ή καταστρέφει δικό του πράγμα για να εμποδίσει την άσκηση επ' αυτού δικαιώματος άλλου (άρθρο 399 ΠΚ) ή για να ματαιώσει την ικανοποίηση δανεισιτή του (άρθρο 397 ΠΚ). Χαρακτηριστική είναι και η διάταξη του άρθρου 17 παρ. 1 Συντ., στην οποία ορίζεται ότι «η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του κράτους, τα δικαιώματα όμως που απορρέουν από αυτή δεν μπορούν να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος»⁵⁸, καθώς, βέβαια, και η

51. Όπως, π.χ., οι Κατρούγκαλος, ό.π. (στη σημ. 2, πιο πάνω), Κιούπης, ό.π. (στη σημ. 27, πιο πάνω), Ν. Μπιτζιλέκης, Η συμμετοχική πράξη, 1990, σ. 214-215, Γ. Πανούσης, Η έννοια του θανάτου στο Ποινικό Δίκαιο, ΝοΒ 1978, σ. 83, Ν. Παρασκευόπουλος, Ποινική ευθύνη από αυτοκαταστροφικές πράξεις, ΕΛΛΕΠΗΕΥΚΛ 1991, σ. 65 επ., Συμεωνίδου-Καστανίδου, ό.π., σ. 145 επ., Κ. Chatzikostas, Die Disponibilität des Rechtsgutes Leben in ihrer Bedeutung für die Probleme von Suizid und Euthanasie (διδ. διατρ.), έκδ. P. Lang, 2001.

52. Οι ίδιοι συγγραφείς θεωρούν, έτσι, ότι η αυτοκτονία δεν είναι άδικη πράξη και σωστά δεν τιμωρείται στον Ποινικό μας Κώδικα ως αξιόποινη (η απόπειρά της). Προσπαθούν, ωστόσο, με διάφορες -ελάχιστα πειστικές- κατασκευές να ερμηνεύσουν το άρθρο 301 Π.Κ. που τιμωρεί τη συμμετοχή σε αυτοκτονία (με ποινή φυλάκισης ως πέντε χρόνια για το δράστη). Συχνά γίνεται επίκληση και της Αιτιολογικής Έκθεσης του Ποινικού Κώδικα, όπου υπό το άρθρο 279 του Σχεδίου σημειώνεται επί λέξει: «Η αυτοκτονία δεν αναγράφεται υπό των νεωτέρων νομοθετών μεταξύ των τιμωρητέων πράξεων, θεωρηθέντος ότι δικαιούται έκαστος να διαθέσει την ιδίαν αυτού ζωήν». Αυτή η φράση, όμως, αναφέρεται προφανώς στις αντιλήψεις που οδήγησαν ορισμένους νομοθέτες της Ευρώπης να μην τυποποιήσουν ως αξιόποινη πράξη (ούτε) τη συμμετοχή σε αυτοκτονία, και όχι στην αντίληψη που υιοθετεί τελικά ο Έλληνας νομοθέτης του Ποινικού Κώδικα. Αφού λοιπόν στον Ποινικό μας Κώδικα τελικά τυποποιείται ως αξιόποινη πράξη η συμμετοχή σε αυτοκτονία (άρθρο 301), σημαίνει πως και η ίδια η αυτοκτονία είναι ουσιαστικά άδικη πράξη, αφού κατά το δικαίό μας αξιόποινη συμμετοχή σε πράξη που δεν είναι άδικη δεν νοείται. Δεν είναι, βέβαια, τυπικά άδικη, δηλαδή αξιόποινη για τον (υποψήφιο) αυτόχειρα, γιατί ορθώς θεωρήθηκε πως η ποινή δεν θα είχε κανένα νόημα και καμιά λειτουργία για εκείνον που έχει επιφυλάξει στον εαυτό του την «εσχάτη των ποινών», δηλαδή το θάνατο. Έτσι, σωστά, και οι Α. Μαργαρίτης, Οι εξωτερικοί όροι του αξιοποίνου, 1983, σ. 178, Α. Παπαδαμάκης, Εγκλήματα κατά της στρατιωτικής υπηρεσίας, 1990, σ. 136, Κ. Σταμάτης, Για μια ανάλυση του άρθρου 300, Επιστημονική Επετηρίδα Αρμενόπουλου, 1980, σ. 162. Επειδή, λοιπόν δεν είναι τυποποιημένη ως αξιόποινη (τυπικά άδικη) η πράξη της αυτοκτονίας, γι' αυτό χρειάστηκε η θέσπιση ιδιώνυμου (sui generis) εγκλήματος (του άρθρου 301 Π.Κ.) για την τιμώρηση του συμμετοχού (μόνο) στην πράξη αυτή, ο οποίος διαφορετικά θα τιμωρούνταν κατά τις γενικές διατάξεις (άρθρα 46-47 Π.Κ.) περί συμμετοχής. Βλ. και στη μελέτη μου «Η σχετικότητα της ποινικής προστασίας», Σειρά «Ποινικά», αρ. 7, 1980, σ. 41.

53. Έτσι, σωστά, και ο Χ. Παπαχαράλαμπος, Διαθεσιμότητα της ζωής και όψεις της ιδιώνυμης ποινικής της προστασίας κατά τα άρθρα 300, 301 Π.Κ., Μνήμη ΙΙ, Ι. Δασκαλόπουλου, Κ. Σταμάτη, Χρ. Μπάκα, τ. Α', 1996, σ. 329 επ., σ. 358-359. Βλ. και τη μελέτη μου «Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;», Υπεράσπιση 1994, σ. 523 επ., σ. 530-531.

54. Για το άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος βλ., μεταξύ άλλων, Κ. Χρυσόγονου, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ. β', 2002, σ. 70 επ. Η επίκληση της «καταχρηστικής άσκησης» θα είχε πρακτική σημασία σε περίπτωση αμφισβήτησης της συνταγματικότητας του άρθρου 301 Π.Κ. (που τιμωρεί τη συμμετοχή σε αυτοκτονία) με βάση την ύπαρξη του «δικαιώματος στο θάνατο», το οποίο θεμελιώνεται δήθεν στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος.

55. Έτσι και Δ. Σπινέλλης, ό.π. (στη σημ. 48, πιο πάνω), Εισαγωγικές παρατηρήσεις, αρ. 30 (σ. 22).

56. Βλ. πιο πάνω τη σημ. 52.

57. Βλ. σχετικά Μαργαρίτη, Σωματικές βλάβες, έκδ. β', 2000, σ. 79 επ., Παπαδαμάκη, ό.π., σ. 133 επ., Παρασκευόπουλου, ό.π. (στη σημ. 51, πιο πάνω). Πρβλ. Τζ. Σ. Μιλ, ό.π. (σημ. 40, πιο πάνω), σ. 140.

58. Πρβλ. σχετικά Ε. Βενιζέλου, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, 1990, σ. 51 επ., Π. Δαγτόγλου, ό.π. (σημ. 21, πιο πάνω), τ. β', αρ. περ. 1193 (σ. 895).

διάταξη του άρθρου 25 παρ. 2 Συντ., κατά την οποία «η αναγνώριση και η προστασία των θεμελιωδών και अपαραγράφων δικαιωμάτων του ανθρώπου από την πολιτεία αποβλέπει στην πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου»⁵⁹, και η αμέσως επόμενη της παρ. 3 που απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος.

Αλλά και η παραίτηση από το δικαίωμα δεν είναι πάντα αυτονόητη σε μια φιλελεύθερη έννομη τάξη⁶⁰. Όταν το δικαίωμα παρέχεται όχι μόνο για χάρη του ιδιωτικού, αλλά και για χάρη του δημόσιου συμφέροντος στα πλαίσια συνταγματικά κατοχυρωμένων θεμελιωδών αρχών του δικαίου, και η κατάλυση του οδηγεί σε αλλοίωση του χαρακτήρα του δικαιού που ισχύει, και προσβάλλει το νομικό μας πολιτισμό, η παραίτηση του φορέα του εξολοκλήρου από αυτό δεν μπορεί να έχει κύρος και, συνεπώς, ούτε να γίνει δεκτή ως επιτρεπόμενη, δήθεν, άσκηση δικαιώματος. Έτσι, ένας φυλακισμένος δεν μπορεί να παραιτηθεί από το δικαίωμα νόμιμης μεταχείρισής του στα πλαίσια του σωφρονιστικού δικαίου και να συναινέσει λ.χ. στην υποβολή του σε βασανιστήρια⁶¹, ούτε ένας κατηγορούμενος να παραιτηθεί από το δικαίωμα υπαγωγής του σε δίκαιη δίκη και εφαρμογής της αρχής της νομιμότητας, συναινώντας στην καταδίκη του χωρίς νόμο που να προέβλεπε ως αξιόποινη την πράξη του πριν από την τέλεσή της, ή στην εκδίκαση της υπόθεσης του όχι από το νόμιμο, αλλά από αυθαίρετο δικαστή.

Κατόπιν όλων αυτών, μπορεί, νομίζω, να καταλήξει κανείς αβίαστα στο συμπέρασμα ότι «δικαίωμα στο θάνατο», όπως και παραίτηση από το δικαίωμα στη ζωή, δεν αναγνωρίζεται από την έννομη τάξη, ούτε θα μπορούσε να αναγνωριστεί υπό τα σημερινά τουλάχιστον νομικά δεδομένα κατά το ισχύον Σύνταγμα.

5. Και ερχόμαστε, τέλος, σε μια κρίσιμη αντίρρηση: Όταν κάποιος επιλέγει το θάνατο, είτε με απόπειρα αυτοκτονίας είτε με αίτημα ευθανασίας⁶², σημαίνει πως έχει κρί-

νει ότι δεν έχει πια συμφέρον να ζει. Έχει σταθμίσει τη φρίκη της ζωής και επιλέγει τη φρίκη του θανάτου ως στιγμή για αυτόν και λιγότερο επαχθή κατάσταση. Παρόλο που σε πολλές περιπτώσεις η κρίση αυτή περί συμφέροντος και η συνακόλουθη επιλογή δεν γίνεται υπό καθεστώς αδιατάρακτης συνειδησης⁶³, ώστε να είναι ελεύθερη και να αξιώνει έτσι το σεβασμό της από τους άλλους, παρόλο δηλαδή που η κρίση και η επιλογή του θανάτου σε πολλές περιπτώσεις θα μπορούσε να ήταν διαφορετική (αντίθετη) αν το πρόσωπο σε μια επόμενη στιγμή αισθανόταν καλύτερα, η αντίρρηση αυτή έχει ασφαλώς ηθική βάση, έστω κι αν δεν μπορεί να γενικευτεί. Οσοίσο και πάλι η επιλογή του θανάτου δεν μπορεί να στηριχθεί σε (νομικό) δικαίωμα του φορέα της ζωής. Γιατί το επιλεγόμενο στην περίπτωση αυτή συμφέρον ούτε βιοτικό είναι ούτε έννομο. Υπερβαίνει τη βιοτική μέριμνα για την οποία παρέχονται από την έννομη τάξη τα δικαιώματα και εισέρχεται στην υπερβατική σφαίρα των οριακών καταστάσεων της ανθρώπινης ύπαρξης, που βρίσκονται εκτός των ρυθμίσεων του θετικού δικαίου.

Το θετικό δίκαιο, ως έργο ανθρώπινο με συγκεκριμένο σκοπό την αυτοσυντήρηση της κοινωνίας στο ορισμένο κάθε φορά ιστορικό σχήμα, δεν έχει λύσεις για όλα τα θέματα⁶⁴. Δεν καλύπτει (ούτε μπορεί να καλύψει) το «επέκεινα» του κοινωνικού χώρου, όπου βρίσκονται οι οριακές υπαρξιακές καταστάσεις του ανθρώπου με τις αντίστοιχες ηθικές επιλογές του. Η επιλογή του θανάτου ανήκει σ' αυτές, όπως ανήκει σ' αυτές και η επιλογή της ρήξης με το δίκαιο στο άκουσμα μιας εσωτερικής φωνής της Συνειδησης. Ο άνθρωπος μπορεί να αυτοκτονήσει, όπως μπορεί και να επαναστατήσει, αν κρίνει πως «δεν πάει άλλο». Όπως όμως κανείς δεν ζητά την άδεια του δικαίου –δηλαδή της έννομης τάξης– για να επαναστατήσει⁶⁵, έτσι και δεν μπορεί να ζητήσει από την έννομη τάξη την άδεια να αυτοκτονήσει ή να υποβληθεί σε ευθανασία. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ο γιατρός σε μια υπερβατική υπαρξιακή σχέση με τον άρρωστο και με αποκλειστικό στήριγμα την εσωτερική φωνή της Συνειδησης του θα συνδράμει με τον τρόπο που ξέρει και που όλοι γνωρίζουμε πως έχει. Αλλά δεν μπορεί να ζητήσει την άδεια του δικαίου, γιατί απλούστατα το δίκαιο δεν μπορεί να του τη δώσει. Για την επιλογή του, ηθική ή όχι, το λόγο θα δώσει στο Θεό, αν πιστεύει, και στη φωνή της Συνειδησης του.

Αυτοί που υποστηρίζουν πως μπορεί και πρέπει να εκδοθεί νόμος ο οποίος να επιτρέπει την ευθανασία έστω υπό προϋποθέσεις θα πρέπει να ξέρουν πως ένας τέτοιος νόμος

Γ. Κασσιμάτη, Η συνταγματική έννοια της ιδιοκτησίας και η διεύρυνση αυτής, Επιθεώρησης Δημόσιου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου 1974, σ. 209 επ., Α. Μάνση, Συνταγματικά Δικαιώματα, α', ατομικές ελευθερίες, εκδ. γ', 1981, σ. 84 επ., Α. Μανιτάκη, ό.π. (στη σημ. 7, πιο πάνω), σ. 226, Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Ι, 1987, σ. 317, Κ. Χρυσόγονου, ό.π., σ. 338.

59. Ο Α. Μανιτάκης, ό.π. (στη σημ. 7, πιο πάνω), σ. 265 εύστοχα τονίζει ότι «τα δικαιώματα και οι ελευθερίες του ατόμου... δεν λειτουργούν μόνο ως "δικαιώματα του υποκειμένου", αλλά και... ως εγγυήσεις θεσμικού χαρακτήρα». Και πιο κάτω, στη σ. 267: «Δεν υπάρχει σωτηρία του "αντικειμενοποιημένου" και "πολυδιασπασμένου" υποκειμένου άλλη από την πολιτικοποίησή του». Αλλά «πολιτικοποίηση» στα πλαίσια μιας άκρας ατομοκεντρικής, φιλελευθεριστικής και εγωιστικής ιδεολογίας που αποδέχεται το δικαίωμα αυτοκαταστροφής της ζωής δεν νοείται.

60. Πρβλ. Δ. Σπινέλλη, ό.α.π. (στη σημ. 55, πιο πάνω), αρ. 30 (σ. 21). Επίσης: Α. Εσερ, Ιατρικό καθήκον διατηρήσεως της ζωής και διακοπή θεραπείας, ελλην. μετ. Βασυλακοπούλου/Ζιώγα-Σακκά, Σειρά «Ποινικά», αρ. 23, 1985, σ. 59.

61. «Συναίνεση του θύματος για να υποστεί βασανιστήρια... είναι όχι μόνο αδιανόητη, αλλά και –αν υπήρχε– δε θα επηρέαζε τον άδικο χαρακτήρα των πράξεων», Σπινέλλη, ό.α.π.

62. Ο Κ. Βουγιούκας, Ευθανασία και ανθρωποκτονία εν συναινεσί, Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον, τ. Δ', 1991, σ. 49 επ., σ. 68, υποστηρίζει ότι αφού η αυτοκτονία δεν αποτελεί έγκλημα, δεν θα έπρεπε να είναι αξιόποινη και η ευθανασία που τελεί τρίτος όταν ο πάσχων δεν μπορεί να αφαιρέσει τη ζωή μόνος του. Και καταλήγει: «Η ζωή συνιστά δικαίωμα και όχι υποχρέωση δια τον φορέα της». Το επιχειρήμα στήριξης του ατιμώρητου της ευθανασίας στο ατιμώρητο της αυτοκτονίας δεν ευσταθεί: Η πρώτη αποτελεί ετεροπροσβολή, ενώ η δεύτερη αυτοπροσβολή. Προϋποθέτει, λοιπόν, η πρώτη συναίνεση του παθόντος ή παραίτηση από το δικαίωμα στη ζωή, που δεν είναι επιτρεπτές κατά το δίκαιο στην περίπτωση αυτή (βλ. πιο πάνω τη σημ. 60 και

το αντίστοιχο κείμενο). Αλλά και η δεύτερη (η αυτοκτονία) δεν τιμωρείται για τους λόγους που εξηγήσαμε (βλ. πιο πάνω τη σημ. 52), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί επιτρεπόμενη πράξη (βλ. το αντίστοιχο κείμενο πάνω από το δείκτη της σημ. 56). Βλ. και Ανδρουλάκη, ό.π., στη σημ. 48, πιο πάνω, σ. 342, και σημ. 22. Όσο για το λογοπαίγνιο «δικαίωμα/υποχρέωση» αναφορικά με τη ζωή (που χρησιμοποιούν και οι άλλοι υποστηρικτές του «δικαιώματος στο θάνατο»), δεν προσθέτει κάτι το ουσιαστικό στη συζήτηση. Ότι η ζωή συνιστά δικαίωμα δεν αμφισβητείται από κανέναν. Το ζήτημα είναι αν συνεπάγεται αντίστοιχο «δικαίωμα στο θάνατο» και αν είναι νομικά έγκυρη η παραίτηση από το δικαίωμα αυτό και η συναίνεση στην κατάλυση του (από τρίτον). Γι' αυτά μόλις δόθηκε απάντηση στο κείμενο.

63. Πρβλ. Α. Εσερ, ό.π. (στη σημ. 60, πιο πάνω), σ. 82.

64. Εξάλλου, στην ανεπάρκεια αυτού του ανθρώπινου έργου οφείλονται και οι, όχι σπάνιες, αντινομίες του πρβλ. Μ. Καρασή, Η φιλοσοφία των αξιών του Μ. Scheler και το φαινόμενο του τραγικού στο δίκαιο – Μία φαινομενολογική προσέγγιση των αντινομιών του δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1988, σ. 48 επ., όπου και παραπομπές σε γερμανούς φιλοσόφους που ανέλυσαν το θέμα των αντινομιών του δικαίου, σ. 58 επ.

65. Αφού έρχεται σε ρήξη μαζί της. Πρβλ. Καρασή, ό.α.π., σ. 47.

θα ήταν εντελώς αντιουταγματικός. Αντίθετος και με το Σύγγραμμα που ισχύει και με τις διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Το λεγόμενο «δικαίωμα στο θάνατο», όπως και το λεγό-

μενο «δικαίωμα στην επανάσταση» θα παραμείνουν ως προς την εκπλήρωσή τους αντικείμενα μιας ηθικής ή πολιτικής συζήτησης, πέρα από το χώρο του θετικού δικαίου και των ρυθμίσεών του.

Η λειτουργική αρμοδιότητα του Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών υπό το φως των ρυθμίσεων του ν. 3160/2003

(Άσκηση ποινικής δίωξης – Αποχή από ποινική δίωξη – Αρχαιοθέτηση της υπόθεσης)

ΘΕΟΧΑΡΗ Ι. ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ
Αν. Καθηγήτῆ Νομικῆς Δ.Π.Θ.

Κοινό τόπο του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού συνιστά η διαπίστωση ότι η διαμόρφωση της σύγχρονης μορφής της ποινικής δίκης εξαρτήθηκε σε μέγιστο βαθμό από την αναγνώριση και εφαρμογή της θεμελιώδους αρχής της διάκρισης των εξουσιών στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας (κατηγορία, υπεράσπιση, δικαστική κρίση).

Ως άμεση απόρροια της διάκρισης των εξουσιών, η καθιέρωση και στη χώρα μας του –προερχόμενου ιστορικά από το γαλλικό δίκαιο– εισαγγελικού θεσμού έγινε με την Ποινική Δικονομία και τον Οργανισμό των Δικαστηρίων του 1834¹ και συνετέλεσε σημαντικά τόσο στη διαδικασία φιλελευθεροποίησης της ποινικής δίκης με την αντανάκλαστική ενίσχυση της θέσης και των δικαιωμάτων της υπεράσπισης, όσο και στην προώθηση της εμπιστοσύνης των πολιτών στην ανεξάρτητη και απροκατάληπτη κρίση των αποφαίνομένων –για τη δίωξη που άσκησε άλλο όργανο– δικαστών.

1. Άσκηση ποινικής δίωξης

1. Η άσκηση της ποινικής δίωξης ως αφετηρία

Εγγραφόμενη ως αφετηριακό συστατικό στοιχείο της ποινικής δίκης η ποινική δίωξη ορίζεται ως η αυτοτελής εκείνη δέσμη πράξεων και ενεργειών της κατηγορούσας αρχής, με τις οποίες καθιδρύεται η ποινική δίκη και προωθείται η εξέλιξη της μέχρι την επίτευξη του σκοπού της². Τούτο δεν σημαί-

νει βέβαια ότι ο σκοπός της ποινικής δίκης, δηλαδή η αποκατάσταση της διαταραχθείσας από το έγκλημα κοινωνικής ειρήνης³, ταυτίζεται με τον σκοπό της ποινικής δίωξης ή πολύ περισσότερο ότι αυτός υλοποιείται με την κατάφαση και μόλις της κατηγορίας: σημαίνει απλώς ότι με την καθίδρυση της ποινικής δίκης τίθεται σε κίνηση ο κρατικός μηχανισμός, στον οποίο εναποτίθεται η διαλεύκανση της καταγγελλθείσας αξιόποινης πράξης, η διαπίστωση του πιθανού δράστη της και η οδήγησή του ενώπιον του αρμοδίου δικαστηρίου προς απόφαση περί της ενοχής ή της αθωότητάς του⁴.

Η σημασία και ο χαρακτήρας της ποινικής δίωξης στην ποινική δίκη αναδεικνύεται πληρέστερα μέσα από τη συσχέτισή της με τη λειτουργία της δημόσιας κατηγορίας, που προβάλλει ως κλασική εκδήλωση της κρατικής εξουσίας στο χώρο απονομής της ποινικής δικαιοσύνης. Χωρίς ποινική δίωξη, δεν επιτρέπεται να υπάρχει δημόσια κατηγορία και χωρίς δημόσια κατηγορία δεν επιτρέπεται να υπάρχει δίκη (nemo iudex sine actore) και χωρίς δίκη δεν επιτρέπεται να υπάρχει ποινή (nulla poena sine processu), αφού διαφορετικά παραβιάζεται στον πυρήνα της η θεμελιώδης αρχή «κανένα έγκλημα, καμιά ποινή χωρίς νόμο και χωρίς δίκη» (άρθρο 7 παρ. 1 και 96 παρ. 1 Σ.) και ταυτόχρονα η αρχή του κράτους δικαίου.

Η άρρηκτη σχέση της ποινικής δίωξης με τη δημόσια κατηγορία βασίζεται στον κοινό δημόσιο χαρακτήρα τους, ο οποίος αποτυπώνεται πλέον πολλαπλώς στο νυν ισχύον δικονομικό μας σύστημα, ήδη από το 1920 και εφεξής, αφού του δηλαδή καταργήθηκε με τον ν. 2236/1920 ο θεσμός της ιδιωτικής αγωγής και της ιδιωτικής κατηγορίας. Του λόγου το αληθές επιβεβαιώνεται από καθαυτήν τη λειτουργική αρμοδιότητα του εισαγγελέα και τις επιμέρους δυνατότητές του κατά την άσκησή της, όπως λ.χ. τη δυνατότητα απόρριψης της έγκλησης ως νομικά ή ουσιαστικά αβάσιμης⁵. Εξάλλου, ο δημόσιος χαρακτήρας της ποινικής δίωξης πιστοποιείται με την επιδίωξή της να υλοποιηθεί μέσω της δικαστικής απόφασης (καταδικαστικής ή αθωωτικής) το δημόσιο

1. Βλ. σχετικώς *Ανδρουλάκη*, Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης, 1994, σελ. 44 επ.: *Δαλακούρα*, Ποινική Δικονομία (2003), τομ. α', σελ. 119 επ.: *Π. Δημόπουλου*, Η ανεξαρτησία των εισαγγελέων σε σχέση με την εκτελεστική εξουσία, τα δικαστήρια και την αστυνομία, ΠoinXp 1999, 91: *Καρρά*, Ποινικό Δικονομικό Δίκαιο, 1998, σελ. 199 επ.: *Καίσαρη*, Κώδιξ Ποινικής Δικονομίας, τομ. Α', 1981, σελ. 187 επ.: *Κτιστάκη*, Άσκηση Ποινικής Δίωξης και ο Εισαγγελέας Πρωτοδικών, 2003, σελ. 10 επ.: *Μπάγια*, Ποινική Δίωξη, ΠoinΔικ 2002, 73 επ.: *Μπάκα*, Έννοια και λειτουργία της ποινικής δίωξης, ΠoinXp 1989, 438 επ.: *του ιδίου*, Η προδικασία της ποινικής δίκης, 1995, 163 επ.: *Παπαδαμάκη*, Ποινική Δικονομία, β' έκδ. 2004, σελ. 123 επ.: *Σπινέλλη*, Η ποινική αγωγή, ΠoinXp 1964, 545 επ.: *του ιδίου*, Προβλήματα του εισαγγελικού θεσμού, ΝοΒ 1978, 867 επ.: *Σταμάτη*, Ο εισαγγελικός θεσμός, η διαμόρφωσή του και η λειτουργική του αρμοδιότητα, ΠoinXp 1980, 609 επ.: *Φραντζεσκάκη*, Ο εισαγγελικός θεσμός εν Ελλάδι, ΠoinXp 1975, 618 επ.: *Χατζάκου*, Η αποστολή και η φύσις της Εισαγγελίας εν Ελλάδι, ΠoinXp 1975, 609 επ.

2. Βλ. *Καρρά*, Ποινικό Δικονομικό Δίκαιο, 1998, σελ. 284 επ.: *Παπαδαμάκη*, Ποινική Δικονομία, β' έκδ. 2004, σελ. 243 επ.: για την ιστορική διαδρομή και τις μορφές της ποινικής δίωξης ιδίως *Ανδρουλάκη*, Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης, 1994, σελ. 45 επ.

3. Έτσι *Καρράς*, Ποινικό Δικονομικό Δίκαιο, 1998, σελ. 32 επ.: ομοίως *Δαλακούρας*, Ποινική Δικονομία (2003), τομ. α', σελ. 26 επ.: βλ. διεξοδικότερα *Κωστήρα*, Ποιος είναι τελικά ο σκοπός της ποινικής δίκης;, Μνήμη Δασκαλόπουλου, Σταμάτη, Μπάκα, τόμ. II, 1996, 603 επ.: πρβλ. *Κιούπη*, Οι σκοποί της ποινικής δίκης και το άρθρο 525 παρ. 1 αριθμ. 2 ΚΠΔ, ΠoinXp 1999, 197 επ.

4. Βλ. αντί άλλων *Ι. Ζησιάδη*, Ποινική Δικονομία, τόμ. Α', 3^η έκδ. 1976, σελ. 290 επ.: *Καρρά*, Ποινικό Δικονομικό Δίκαιο, 1998, σελ. 284 επ.

5. Έτσι *Ι. Ζησιάδης*, Ποινική Δικονομία, τόμ. Α', 3^η έκδ. 1976, σελ. 292 επ.: ομοίως *Δαλακούρας*, Ποινική Δικονομία (2003), τομ. α', σελ. 173 επ.